

Я. Р. Самуйлік (Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт, Брэст)

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ, АДМЕТНАСЦІ ГАВОРКІ ВЁСКІ ДЗЯТЛАВІЧЫ ЛУНІНЕЦКАГА РАЁНА

Вёска Дзятлавічы – цэнтр аднайменнага сельсавета – размешчана за 13 км на поўнач ад раённага цэнтра г. Лунінца. У пісьмовых крыніцах упершыню ўпамінаецца ў 1514 г. пад назвай (на рускай мове) Дятеловичи. Паселішча належала да аднайменнага маёнтка. У 1566 г. Станіслаў Андрэевіч Давойна прадаў Дзяцелавічы шляхціцу Паўлу Падарэўскаму. Паселішча стала першым шляхецкім маёнткам на Лунінецчыне. У 1567 г. Дзяцелавічы ў складзе Новагародскага павета Новагародскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага. У канцы XVIII ст. паселішча належала да аднайменнага маёнтка, якім валодалі базыльяны (каталіцкія манахі ўсходняга абраду, якія жывуць паводле т.зв. статута святога Васіля (Базыля) Вялікага, што распрацаваны ў IV ст.). У 1599 г. Дзяцелавічы – мястэчка. Паміж 1622–1625 гг. тут быў узведзены Новапячэрскі Дзяцелавіцкі Праабражэнскі мужчынскі манастыр, які стаў культурным і асветніцкім цэнтрам Палесся. У час другога падзелу Рэчы Паспалітай (1795 г.) паселішча ўвайшло ў склад Расійскай імперыі. У 1823 г. на сродкі Дзяцелавіцкага манастыра пабудавана Праабражэнская царква. У 1855 г. было прынята рашэнне аб закрыцці манастыра, які праіснаваў 233 гады. З канца 1840 гг. Дзяцелавічы – казённая ўласнасць. У пачатку XX ст. паселішча ў складзе Кажан-Гарадоцкай воласці Пінскага павета Мінскай губерні. Да ліпеня і з кастрычніка 1920 г. сяло акупавана польскімі войскамі. З 18 сакавіка 1921 г. Дзятлавічы ў складзе Польшчы, у Кажан-Гарадоцкай гміне (да 1928 г.) Лунінецкага павета. 18 верасня 1939 г. Дзятлавічы вызвалены войскамі 52-й стралковай дывізіі. З канца 1939 г. паселішча ў БССР. З 12 кастрычніка 1940 г. Дзятлавічы – гэта вёска, цэнтр сельсавета Лунінецкага раёна Пінскай вобласці. У ліпені 1941 г. паселішча акупавана нямецка-фашысцкімі захопнікамі. Вызвалена 9 ліпеня 1944 г. войскамі 55-й стралковай дывізіі 61-й арміі. У 2005 г. у Дзятлавічах налічвалася 2566 жыхароў і 799 гаспадарак [1, с. 222; 4, с. 359, 363, 364; 5, с. 95–99, 136, 207; 6, с. 34–37, 39, 67–71, 109, 218; 7, с. 18, 80–81, 157–159, 190–191, 242; 8, с. 218–220; 12, с. 18, 81–90, 707].

Для запісу дыялектнага матэрыялу намі была выкарыстана “Праграма лінгвістычнага мікраатласа Выганаўскага Палесся” (уключала 117 пытанняў, з іх 38 – па фанетыцы, 33 – па марфалогіі і 46 – па лексіцы), а таксама т.зв. новая праграма (налічвала 230 пытанняў пераважна па лексіцы). На аснове першага апытальніка былі складзены і выдадзены лінгвістычныя атласы “Гаворкі Выганаўскага Палесся” (2009) і “Атлас гавораў Выганаўскага Палесся” (2013) [13; 14].

Дыялектны матэрыял у в. Дзятлавічы (мясц. назва: *Дз’ятлов’ічы*; жыхары: *дз’ятловец, дз’ятлоўка, дз’ятлоўцы*) быў запісаны ў жніўні 1987 г. ад мясцовай жыхаркі Вехавай Варвары Кузьмінічы, 1943 г. н. (гэтыя звесткі ўдакладнены ў сакавіку 2016 г. у жыхара названай вёскі Баўкуновіча Аляксандра Уладзіміравіча, 1972 г. н.).

Разгледзім асноўныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці, якія характарызуюць гаворку в. Дзятлавічы Лунінецкага раёна. Дадзенай гаворцы ўласцівы сяміфанемны склад галосных гукаў: [i], [y], [e], [a], [o], [y], [é]. Гук [é] абазначае неабіялізаваны галосны пярэдняга рада сярэдневерхняга пад’ёму (закрыты, сярэдні паміж [e] і [y(i)]), які пашыраны ў гаворцы в. Дзятлавічы пасля цвёрдых і мяккіх зычных.

Найперш адначым такую адметнасць даследаванай гаворкі, як захаванне гістарычнага *o ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных, г.зн. о к а н н е: *уолова́, дорóва, корóва, молоко́, с’эно, л’это, жы́то, мысо́ко, травá* і інш. [11, с. 48–49, 52–54].

Найбольш яркая і выразная асаблівасць націскага вакалізму вывучанай гаворкі – гэта рэалізацыя галоснага [é] на месцы этымалагічнага *o ў новых закрытых складах пад націскам: *бéл’и, wéз^c, wén, wél, пéйдз’еш, корéвка, нéс, стéл, кéн, ’кét*. Акрамя таго, названы гістарычны гук вымаўляецца тут і на месцы націскага этымалагічнага *ѣ: *л’эс, с’эно, л’это, сн’эў^х, wéц’ор, хл’éв* і інш.

У сваю чаргу вельмі значнай і паказальнай адметнасцю ненаціскага вакалізму дадзенай гаворкі з’яўляецца наяўнасць галоснага [a] ў наступных пазіцыях: у першым пераднаціскным складзе на месцы гістарычных *е, *ѣ пасля губных зычных: *васна́, бада́, вадро́, машо́к, пасо́к*; у першым пераднаціскным складзе на месцы этымалагічных *е (*ѣ) пасля гістарычных *з, *с, *н, [ц] < *т, [дз] < *д: *з’амл’а́, с’ало́, н’амá, ц’апéр, дз’ан’о́к*; на месцы этымалагічнага *ѣ ў пераднаціскным і паслянаціскным складзе ў словах тыпу *уз’ала́, на́м’іац’*, але *зáйец*.

І нарэшце, істотная асаблівасць вакалізму даследаванай гаворкі – гэта вымаўленне гука [o] на месцы націскага і паслянаціскага гістарычнага *е адпаведна ў лексемах *оўйо́с; wéчор, бéроу^х*. Аднак названы этымалагічны галосны захоўваецца ў націскным становішчы ў словах *дал’э́ко, ме́д*.

Найбольш яркай і спецыфічнай адметнасцю вывучанай гаворкі ў галіне кансанантызму з'яўляецца розная рэалізацыя губных і пярэднеязычных: губныя цвёрдыя перад гістарычнымі *е (ва ўсіх пазіцыях), *ѣ (у ненаціскных складах), мяккія – перад этымалагічным *і: *васна́, бéroуѣ, вéчop, до ман'э́, пéришы, бада́, вадрó, машóк, пасóк; заб'іра́цц', лoв'іцц', м'іска, п'іса́цц', роб'іцц'*; гістарычныя *з, *с, *н, [ц] < *т, [дз] < *д, *л мяккія перад этымалагічным *е (*ѣ): *з'амл'а́, с'алó, н'амá, ц'анéр, дз'ан'óк; з'імá, кос'іцц', н'іўка, ходз'іцц'; ал'э́, л'эдз'ба 'ледзь', нóл'е; кол'і́, л'іпа, л'іцц', ходз'іл'і*.

Наступная выразная і адрозная асаблівасць дадзенай гаворкі – гэта пераважна пераход гістарычных паўмяккіх *д', *т' перад *е, *і, этымалагічных мяккіх *д', *т' перад націскным *ѣ, а таксама на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку ў зычных [дз'], [ц']: *дз'ен', ц'енéр; ходз'іцц', ц'і́хо; дз'ед, але цен', у ненаціскным становішчы – ц'ан'óк; хóдз'іцц', нóс'іцц', хóдз'ацц', нóс'ацц'*.

Значнай адметнасцю даследаванай гаворкі з'яўляецца наяўнасць мяккіх заднеязычных у этымалагічных спалучэннях *гы, *кы, *хы, што ўзніклі пры ўтварэнні поўных форм прыметнікаў: *дóвуг'і, корóтк'і, ц'і́х'і́*. Аднак у пазіцыі перад галосным [е] ў прыметніках ніякага роду адзіночнага ліку зычныя [γ], [к], [х] захаваліся цвёрдымі: *дóўγe, дóўγeie, корóткe, корóткeie, ц'і́xе, ц'і́xеie*.

Істотная асаблівасць вывучанай гаворкі – гэта вымаўленне толькі цвёрдых гістарычных *р, *ж, *ш, *ч, *ц у пэўных пазіцыях: *урex, порéзaw, порáдок, үрад; жар, жы́то, на мажé; ша́пка; wóчы; молoдз'іца, ца́цка, хлóпцы, цeп, цéўка*.

Паказальнай адметнасцю дадзенай гаворкі з'яўляецца таксама зычны [в], які паходзіць з *в, *л. У пазіцыі перад галосным ён рэалізуецца як губна-губны [w]: *wáta, wodá, wóл'ны, wéц'op, w'ілк'і́, плыwу́* і інш. Сустрэкаецца губна-зубны [w] і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *w'іун 'уюн', жáла жы́то зо wс'ém'і 'жала жыта з усімі'* і інш. Аднак у пазіцыі пасля галоснага гука перад зычным і на канцы слова зычны [в] (<*в, *л) даў рэфлекс губна-губнога [w] або паўгалоснага [ʋ]: *лаўка, пра́wда, дóвуг'і́, дóўγ'і́, куп'іw, оўйóс* і інш.

Характэрная асаблівасць даследаванай гаворкі, як і літаратурнай мовы, – гэта наяўнасць фрыкатыўнага зычнага [γ]: *γусты́, γóрод^m, оγорóд^m, γурóк, γадз'ўка, з нoу'і́* і інш. Зрэдку мае месца тут і выбухны [g]: *glówen'* 'верхняя перакладзіна ў вушаках /бакавым брусце ў дзвярной асадзе/.

Выразнай адметнасцю вывучанай гаворкі з'яўляецца таксама частковае аглушэнне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі: *дубⁿ, wéz^c, нéж^m, γóлод^m; кáз'ка, заγáд^mка, γубⁿка, нéж^mка* і інш. Часам у акрэсленых пазіцыях можна пачуць глухія і звонкія

зычныя: *дорéx*, *радз'ушка* ‘палатняная коўдра’, *урыб*, *справадл'івы урыб* ‘баравік’, *мадз'w'эдз'* ‘мядзведзь’, *кэбка* ‘ямка, выемка ў печы, дзе сушаць што-небудзь і з дапамогай якой узбіраюцца на печ’ і інш.

Яшчэ адна адрозная асаблівасць дадзенай гаворкі – гэта розная рэалізацыя гістарычнага спалучэння “мяккі зычны + Ъ”: *нас'én'n'e*, але з *эл'йе*.

І апошняй найбольш паказальнай і істотнай адметнасцю даследаванай гаворкі ў галіне кансанантызму з’яўляецца пашырэнне пратэтычных зычных [y], [w] перад галоснымі [o], [a], [y]: *убстры*, *уануча*, *н'і'уодноуо*; *wós'аро*, *wós'an'*, *wóчы*, *wул'іца*, але *орáц'*.

Характарызуецца гэтая гаворка і сваімі марфалагічнымі асаблівасцямі.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду другога скланення з асновай на мяккі і зацвярдзелы зычны ў творным склоне адзначаны з канчаткам *-ем*: *кон'ém*, *рубл'ém*, *ножém*, *йайцém*.

Назоўнікам жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне характэрны канчатак *-е*: *на мажé*, *на дворé*, *на концé*.

Назоўнікі жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на цвёрды і мяккі зычны ў месным склоне пашыраны з канчаткам *-і*: *у хáц'і*, *у л'és'і*, *у нós'і*, *у пól'і*.

Формы клічнага склону агульных назоўнікаў і ўласных імёнаў жаночага роду адзіночнага ліку ўжываюцца адпаведна з канчаткамі *-о*, *-е*: *бáбо*, *мáмо*; *Wál'e*, *Hádз'e*, *Mán'e*.

Назоўнікам роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне ўласцівы пераважна канчатак *-ей*, часам нулявы канчатак: *н'амá бабéй*, *уолоwéй*, *йамéй*, *стрехéй*, *хатéй*; *баб*, *дорéx*.

Прыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне зафіксаваны з ненаціскным канчаткам *-ы*: *нóвы*, *дóбры*, *хорóшы*, *хwáйны*, але *ц'іxіj*. Аднак пад націскам прыметнікі ў падобных умовах паслядоўна выступаюць з невыразным канчаткам *-ыj*: *молодьj*, *старьj*, *малыj*.

Яркая і значная адметнасць прыметнікаў вывучанай гаворкі – гэта т.зв. “сцягнутыя” аднаскладовыя націскныя і ненаціскныя канчаткі *-а*, *-е* ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду або поўны двухскладовы націскны і ненаціскны канчатак *-ейе* ў тым жа склоне і ліку ніякага роду: *молодá*, *старá*, *дóбра*, *нóва*; *молодé*, *старé*, *нóве*, *солóдке*, *хорóше*; *молодéйе*, *старéйе*, *нóвейе*, *солóдкейе*, *хорóшейе*. Акрамя таго, прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага роду, як і ў літаратурнай мове, маюць тут націскны і ненаціскны канчатак *-айа*: *молодáйа*, *старáйа*, *дóбрайа*, *нóвайа*.

Дзеяслоў у дадзенай гаворцы характарызуецца пераважна рысамі, якія з'яўляюцца нормай беларускай літаратурнай мовы.

Інфінітыў з асновай на галосны адзначаны з суфіксам *-ц'*: *ходз'іц'*, *роб'іц'*, *спац'*.

Дзеясловы першага і другога спражэнняў у трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку пашыраны з канчаткамі *-е*, *-іц'*, *-уц'*, *-ац'*: *вён ідз'э*, *н'ас'э*, *ходз'іц'*, *нос'іц'*, *вонь ідуц'*, *н'асуц'*, *ходз'ац'*, *нос'ац'*.

Зваротныя дзеясловы ў гаворцы ўжываюцца с постфіксамі *-ца*, *-са* (*-со*): *брацца*, *зв'ацца*, *умывацца*, *роб'іцца*; *бойўса*, *купаўса*, *бойавса*, *купаўса*, *н'эшчо зроб'ілосо*.

Выразная і адрозная асаблівасць даследаванай гаворкі – гэта аднаўленне форм інфінітыва на *-ц'і* з захаваннем заднеязычных [х], [у] у аснове: *пакц'і*, *с'экуц'і*, *стрыц'і*. Да таго ж і ў форме трэцяй асобы множнага ліку цяперашняга часу падобныя дзеясловы захоўваюць названія зычныя: *пакуц'*, *с'акуц'*, *стрыцуц'* [2, с. 316–318; 15, с. 64, 116, 184–185].

Разгледзім яшчэ шэраг найбольш істотных адметнасцей гэтай гаворкі. Назоўніку *чобаты* [боты] ў месным склоне множнага ліку характэрна наступная форма: *у чоб'оц'ах*. Асабова-ўказальныя займеннікі трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку *ён*, *яна*, *яно*, *яны* маюць фанематычна-марфалагічныя варыянты: *вён*, *вона*, *вонó*, *вонь*. Адносна-пытальнаму займенніку *што*, няпэўнаму займенніку *нэшта*, азначальнаму займенніку *ўсе* ў выразе *ж'ала жыта з усімі*, зваротнаму дзеяслову *смяяцца* ў трэцяй асобе адзіночнага ліку, дзеяслову *вісэць* у трэцяй асобе множнага ліку ў выразе *гадзіннік (часы) вісіць*, дзеяслоўным формам *лятаць*, *лятаюць* уласцівы фанематычныя і акцэнтныя варыянты: *шчо*; *н'эшчо*; *ж'ала жыто зо ш'эм'і*; *смайэцца*; *л'этац'*, *л'этайуц'*; *часы ш'іс'ац'*.

Такім чынам, гаворка в. Дзятлавічы Лунінецкага раёна характарызуецца значнай колькасцю фанетычных і марфалагічных асаблівасцей і адносіцца да паўночна-брэсцкіх гаворак [3, с. 81–82, 107–108, 113, 189; 9, с. 7–8, 39; 10, с. 202–203].

Літаратура

1. Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1996–2004. – Т. 2 : Аршыца – Беларусцы. – 1996. – 480 с. : іл.
2. Булыка, А. М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 328 с.
3. Вайтовіч, Н. Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н. Т. Вайтовіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.

4. Вялікае Княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. / Беларус. навуц.-даслед. ін-т дакументазнаўства і арх. справы ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005–2006. – Т. 2 : Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – 2006. – 792 с. : іл.
5. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 3 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; рэдкал.: В. Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск : Белкартаграфія, 2009. – Т. 1. – 2009. – 1 атлас (244, [3] с.).
6. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 4 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; рэдкал.: В. Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск : Белкартаграфія, 2013. – Т. 2. – 2013. – 1 атлас (347, [4] с.).
7. Вялікі гістарычны атлас Беларусі [Карты] : у 4 т. / Дзярж. кам. па маёмасці Рэсп. Беларусь ; рэдкал.: В. Л. Насевіч (гал. рэд.) [і інш.]. – [Маштабы розныя]. – Мінск : Белкартаграфія, 2016. – Т. 3. – 2016. – 1 атлас (348, [3] с.).
8. Гароды і вёскі Беларусі : энцыклапедыя. Т. 4. Кн. 2. Брэсцкая вобласць / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – 608 с. : іл.
9. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук ; рэд. М. І. Талстой ; Акад. навуц БССР, Ін-т мовазнаўства. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 126 с.
10. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВУНУ / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 293 с.
11. Мяцельская, Е. С. Беларуская дыялекталогія: практыкум : вучэб. дапам. / Е. С. Мяцельская, Э. Д. Блінава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 287 с.
12. Памяць: Лунінецкі р-н : гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / уклад. Т. В. Канапацкая. – Мінск : Беларусь, 1995. – 791 с. : іл.
13. Самуйлік, Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – 322 с.
14. Самуйлік, Я. Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся : лінгвіст. атлас для студэнтаў філал. фак. ун-та / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. ун-т. – Брэст : БрДУ, 2009. – 199 с.
15. Янкоўскі, Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. пед. ін-таў / Ф. М. Янкоўскі. – 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1983. – 271 с.